RACJONALIZM
(Czarnogóra)

Idea racjonalizmu na ziemiach czarnogórskich, podobnie jak → oświecenie, kształtowała się w trudnych warunkach, decydujących o cywilizacyjnym opóźnieniu kraju. W sferze spraw społecznych i kulturalnych aż do przełomu XIX i XX wieku w czarnogórskim narodzie (→ naród) funkcjonowały relikty plemiennej mentalności i archaicznej obyczajowości (→ tamni vilajet), które skutecznie uniemożliwiały napływ i rozwój nowoczesnych idei, w tym racjonalizmu. Bardziej usystematyzowane zręby myślenia Czarnogórców w kategoriach rozumowych kształtowały się po pierwsze w perspektywie kulturowo-językowego poczucia pokrewieństwa z Serbami, a po drugie w związku z wielowiekowym oporem wobec zagrożenia tureckiego, będącego istotnym elementem kolektywnej tożsamości.

Wiele idei kojarzonych z racjonalizmem znalazło odzwierciedlenie w poglądach Kateriny Radonjić (ok. 1700–?) zawartych w jej rozprawie *Kratki opis o Zeti i Crnoj Gori* (1774). Książka jest świadectwem jej przekonań o potrzebie odpowiedniego zarządzania Czarnogórą i krytycznego stosunku do zbyt dużego wpływu Cerkwi na życie jej mieszkańców; dokumentuje początek myślenia w kategoriach racjonalnych i sekularnych (→ sekularyzacja). W swym wielowątkowym dziele, w którym pobrzmiewają echa myśli Paula d'Holbacha (1723–1789), Radonjić formułuje postulat myślenia opartego na rozumowym osądzie, a także potrzebę odrzucenia religijnych klisz i zabobonów. Zakreślony przez nią program ma na celu wyzwolenie człowieka, a w konsekwencji oświecenie całego społeczeństwa. Natomiast w odwołaniu do Woltera (1694–1778) za najbardziej wartościowe uznała poznanie naukowe prowadzące do oswobodzenia polityki z więzów myślenia mitycznego, a religię (opartą na fanatyzmie) określiła jako największą przeszkodę w postępie.

Za jednego z pierwszych inicjatorów i propagatorów racjonalizmu w Czarnogórze uważa się również wykształconego w Wenecji i Padwie kosmopolitę i zwolennika wolterianizmu Stefana Zanovicia (1751–1786). W jego tekstach dominuje racjonalistyczne widzenie świata i oświeceniowe cele. W wydaniu francuskim i niemieckim dzieła *Misli* (1784, 1785) zawarł cytaty – dotyczące m.in. mądrości i głupoty, religii lub potrzeby własnego doświadczenia – z najważniejszych

książek starych autorów, od Aureliusza i Kwintyliana aż do Michela de Montaigne'a. W książce na temat Skenderbega, tematycznie związanej z okresem średniowiecza, ideowo jednak wypływającej z epoki oświecenia, poruszył na przykład problem szczęścia narodu (autorytet i podziw dla władcy wiąże ze szczęściem narodu), w czym dał wyraz swojego zachwytu nad przedrewolucyjną Francją. W kolejnym dziele *Šćepan Mali* przedstawił Czarnogórę, mając na uwadze jej rzeczywisty obraz (nieróżniący się zbytnio od jego rodzinnego Babindola), ale nie stronił też od radykalnie wykrzywionych wizji rzeczywistości. Pomimo tej podwójnej perspektywy Czarnogóra jawi się tu jako kraj patriarchalny (w kwestiach społecznych, tradycji i życiu codziennym), gdzie daje o sobie znać brak nowoczesnych instytucji, i w ogóle kultury.

Racjonalistyczny charakter miała też działalność i myśl Jovana Stefanovicia Baljevicia (1728–1773), uważanego za jednego z pierwszych doktorów filozofii z terenu Czarnogóry. Jego patronem i opiekunem był Pantelejmon Stratimirović, który poprosił swojego przyjaciela w Halle, by się zaopiekował Baljeviciem, gdyż miał nadzieję, że pewnego dnia *dobro posluži naciji* (a naród serbski potrzebuje ludzi wykształconych). Baljević znał kilka języków, posiadł znajomość filozofii, prawa, matematyki, geologii, geodezji i astronomii. Ten znany pisarz z przygotowaniem filozoficznym, ale o temperamencie awanturnika, raczej propagator niż pionier, bardziej budziciel niż twórca, jako jeden z pierwszych Czarnogórców „wybrał drogę wysokich ideałów nauki i wykształcenia" (Borivoje Marinković). Powołując się na ówczesne zachodnioeuropejskie hasła humanistyczne (→ humanizm), racjonalistyczne i oświeceniowe, antycypował – jak chcą to widzieć współcześni badacze jego intelektualnej spuścizny – niektóre obowiązujące obecnie zasady w stosunkach międzynarodowych. Uważał zatem, że prawodawstwo państwowe powinno pozostawać w zgodzie ze standardami międzynarodowymi, opowiadał się za indywidualizacją winy i karaniem przestępców jako konkretnych jednostek, sprzeciwiał się kolektywnemu postrzeganiu winy narodów czy grup ludzi, zwłaszcza jeśli chodzi o konflikty religijne. Krytycznie odnosił się do każdej formy klerykalizmu (→ klerykalizm), religijnego fanatyzmu, ekstremizmu lub fundamentalizmu. Uważając religię za kwestię wolnego wyboru każdego człowieka, propagował wyznaniową tolerancję i multikonfesyjność (→ konfesje). Wszelkie spory na tle religijnym, które postrzegał jako wynik nietolerancji, przesądów, niewiedzy, przede wszystkim zaś jako wyraz nieposzanowania inności i innych – pełnoprawnych i autonomicznych podmiotów, były dla niego zaprzeczeniem racjonalności opartej na argumentacyjnej i rozumowej refleksji. Człowieka uważał za istotę rozumną i wolną, zdolną – według własnej woli – do oceny dzięki niezależnym wyborom dobra i zła, które są dane od Boga. Odrzucał jednak ateizm, mimo że w swoich pismach powoływał się na francuskiego filozofa Pierre'a Bayle'a, zwolennika poglądu, że społeczeństwo ateistyczne spełnia się w swoich obowiązkach i zadaniach nie gorzej niż społeczeństwo wyznaniowe.

Racjonalistyczną i oświeceniową działalność podejmował także jeden z władców najważniejszych dla czarnogórskiej państwowości i kultury – Petar I Petrović

Njegoš (1748–1830), który na podstawie krytycznego i racjonalnego osądu czarnogórskiej rzeczywistości społeczno-politycznej podjął się zadania zjednoczenia – będących przez stulecia w konfliktach i wojnach – plemion czarnogórskich. Mając za przykład inne narody próbujące wyzwolić się z tureckiej niewoli, zauważa, że Czarnogórcy z powodu wewnętrznych sporów nie są w stanie wybić się na niezależność. W listach do rodaków, które zawierają elementy racjonalizmu i oświecenia, zabiegał o wprowadzenie rządów prawa („by praworządność narodem władała i sprawami państwowymi kierowała") i zniesienie pańszczyzny (*kuluk*) będącej reliktem starego systemu społeczno-ekonomicznego. Reformy te przyczyniły się po latach do nowego porządku w państwie, bliskiego wzorcom zachodnioeuropejskim (*Poslanica Crnogorcima i Brđanima*, 1825).

Wspólną tradycją Czarnogórców i Serbów jest bogata, odznaczająca się wielością inspiracji myśl Petara II Petrovicia Njegoša (1813–1851), który twórczo i w sposób syntetyzujący zaadaptował idee racjonalizmu i oświecenia w XIX-wiecznej Czarnogórze.

Elementy racjonalne znalazły wyraz także w myśli czarnogórskich filozofów na przełomie XIX i XX wieku. Różnorodne zagadnienia w tym kontekście poruszał wybitny działacz społeczny, pisarz, tłumacz, także autor wielu publikacji z zakresu filozofii i psychologii, Lazar T. Perović (1869–1928). Szczególnie interesowała go relacja między umysłem, sercem i wolą, obecność rozumu w wierze oraz stosunek nauki i religii. Kwestie te rozpatrywał z punktu widzenia teologa, gdyż filozofię podporządkowywał właśnie potrzebom teologii. Według Perovicia religia jest wszechmocna, może zaproponować odpowiedź na wszystkie pytania, które dręczą człowieka; stanowi ona również ożywcze tchnienie dla jego ducha" (*Učešće razuma u vjeri*, „Prosvjeta" 1895).

Do kwestii religii i rozumu odniósł się też inny ważny czarnogórski filozof, zarazem pedagog i pisarz, Lazo Đ. Popović (1872–1928). Dostrzegając specyfikę filozofii (przede wszystkim Platona: *Važnost filozofije Platonove, osobito u sadašnjem vremenu*, „Prosvjeta" 1894), zwłaszcza na tle innych dziedzin ludzkiej wiedzy, krytycznie odnosił się do zrównywania jej z podobnymi formami rozumienia i postrzegania rzeczywistości. Dlatego też myśli Ojców Kościoła nie traktował w kategoriach systemu filozoficznego, gdyż prawdy szukali oni nie za pomocą rozumu i logicznego myślenia, lecz w ramach określonego i skończonego zbioru zasad religii chrześcijańskiej (*Istorija filozofije: stari i srednji vijek*, 1902).

Na znaczenie wierzeń ludowych w postrzeganiu rzeczywistości przez Czarnogórców zwraca uwagę historyk, etnolog i geograf Pavel Apolonovič Rovinski, znany też jako Pavle Rus (1831–1916). W sposobie rozumienia zjawisk zachodzących w świecie dostrzega z jednej strony racjonalną w istocie percepcję, z drugiej zaś dążenie do natychmiastowej interpretacji tego, co niezrozumiałe i trudne do wytłumaczenia; dzięki ludowej fantazji proste widzenie różnych przejawów rzeczywistości prowadzi więc do powstania kosmogonii i mitologii. Rovinski próbował zatem przedstawić mechanizmy postrzegania świata przez Czarnogórców nie na drodze jego racjonalnego odbioru, ale na podstawie

wierzeń. Według niego prapoczątek wszechrzeczy widzą Czarnogórcy – podobnie jak starożytni Grecy – w połączeniu czterech pierwotnych elementów: ziemi, powietrza, wody i ognia. Ludowe wierzenia uważa za archaiczny sposób widzenia stosunków przyczynowo-skutkowych w zjawiskach występujących w naturze, co uniemożliwia ich racjonalne wyjaśnienie. Jednak jako forma archaicznej filozofii ludowe wierzenia są ważną fazą w rozwoju ludzkiego myślenia na drodze ku ogólnemu filozoficznemu, racjonalnemu i krytycznemu postrzeganiu rzeczywistości (*Pogled Crnogoraca na svijet*, „Glas Crnogoraca" 1888).

Elementy racjonalności można dostrzec także w myśli i działalności reformatorskiej jednego z najważniejszych jugosłowiańskich teoretyków socjalizmu, Czarnogórca z pochodzenia, admiratora Njegoša, Milovana Đilasa (1911–1995). Będąc intelektualistą i uzdolnionym pisarzem działającym w sferze polityki, był przekonany o potrzebie reformy istniejącej formy socjalizmu, najpierw jugosłowiańskiego, a następnie sowieckiego. Socjalizm traktował całościowo, w taki sposób do niego podchodził i tak go rozumiał, dlatego też opowiadał się za jego globalną reformą. Klasyczną ideologię marksistowską studiował z pozycji jej wagi oraz znaczenia dla współczesnych czasów i warunków, uważał więc, że należy porzucić anachroniczne hasła i postulaty, a zastąpić je nowymi. Dostrzec tu oczywiście można zainteresowanie Đilasa problemami filozoficznymi, w tym wypadku zwłaszcza metodą i teorią poznania. Zagadnienie metod rozważał z pozycji poznania rzeczywistości, a ocenę ich wartości widział przede wszystkim w ich skuteczności. Zajmował się też metodą dialektyczną, najpierw w kontekście myśli Hegla, następnie zaś Marksa i Lenina (nawet po ewolucji poglądów jego analizy wykazywały się sporą oryginalnością).

Bazując na racjonalnym oglądzie rzeczywistości społeczno-ekonomicznej i politycznej, Milovan Đilas postrzegał system socjalistyczny i kapitalistyczny w szerokich ramach, widząc w nich struktury, organizację i mechanizmy funkcjonowania, które umożliwiały mu krytykę ich negatywnych stron; chodzi tu zwłaszcza o → kapitalizm – wady w aspekcie społecznym i ekonomicznym sankcjonowały i racjonalizowały prowadzoną przeciw niemu walkę klasową. Dlatego też problem klasy zyskał ważne miejsce w krytycznej myśli Đilasa – interesowała go relacja między klasą władającą a klasą robotniczą, proletariatem. Reforma socjalizmu, za którą się opowiadał, wynikała także z jednoznacznie krytycznego, ale oczywiście mającego realne znaczenie (i stanowiącego istotne zagrożenie dla systemu społeczno-politycznego) stosunku do biurokracji w państwie i społeczeństwie, co ujawniało się w dążeniu kadr kierowniczych do zajmowania stanowisk i posiadania władzy. Przyczyniało się to do erozji systemu, zwłaszcza zaś elit politycznych, i uniemożliwiało urzeczywistnienie celów rewolucji (→ rewolucja) i postępu w demokratyzacji socjalizmu.

Nikolić N., *Meandri prosvećenosti. Nekoliko lica srpske književnosti XVIII i XIX veka*, Beograd 2010; Racković N., *Filozofska misao u Crnoj Gori*, Cetinje 1994.

Damian Kubik